

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך כ, תשכ"ט

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

בין עברית לעברית

לחברי ורעי
 ר' יחזקאל קוטשר
 — כי און מלין תבחן

א

מן המקובלות והמפורסמות, כי הפירוד שנפל בין היהודים ובין השומרונים ("הכותים") בעיקרי האמונה ובענייני ההלכה, מסוים הוא ומוחלט זה כאלפיים וחמש מאות שנה, זאת אומרת למן הימים ש"עברית המקרא" עדיין הייתה לשון מדוברת ונכתבת בקרב היהודים והשומרונים כאחד. מתקופת המקרא לא שרדה תעודה של שומרונים כתובה עברית וזלתי התורה, וזו שונה מתורת היהודים שינויי נוסח מרובים מאוד, ומהם שינויים המעידים על אופייה המיוחד של העברית, ששימשה בעדת השומרונים.

אך בשנים אחרונות נתברר, שניתן להבחין במסורת השומרונים עוד סוג של עברית, הקרוב מבחינות שונות לעברית שבמגילות ים המלח ולעברית של התנאים, ואין הוא נמצא כתוב לפנינו בשום ספר, אלא מסור הוא מאב לבן בעל פה, בקריאת התורה.

מן התקופה שלאחר פסיקת הדיבור העברי בימי קדם ועד למאה הארבע־עשרה אין בידינו כמעט שום יצירה הבתובה עברית, שכן ירשה הארמית את העברית בקודש כבחול,

ובתקופת הדיבור הערבי הוסיפה הארמית לשמש בעבודת
 הקודש (התפילה והפיוט), ואילו הערבית כובשת תחום אחר
 תחום בתול (פרשנות ודקדוק, דרוש ומשפט, כתיבת תולדות
 וכיו"ב). אמרתי "כמעט", אבל לאמתו של הדבר תפילות
 בודדות הכתובות על טהרת העברית אין בהן כדי לשנות את
 התמונה הכוללת של המציאות, כשם שעירוב יסודות עבריים
 בחיבורים הארמיים, הגובר עם שכחת הארמית, אינו יכול
 להעיד על שימושה של העברית באותם הימים או על אופייה.
 במאה הארבע-עשרה, לאחר תקופת שפל בפעילות
 הרוחנית ובעיקר ביצירה הפיוטית, עברה רוח חדשה בקרב
 מחנה השומרונים, המרוכז רובו בעיר שכם וסביבותיה, וזו
 תולדה שגשוג חדש לפיוט השומרוני, אלא ששוב לא הייתה
 לשונו ארמית (זו נכרתה מפיהם כשלוש מאות שנה קודם
 לכך) — כי אם עברית. עברית זו מיוחדת במינה. היא בלולה
 ביסודות ארמיים הן באוצר המלים והן בדקדוק הצורות,
 ומידת שגירותם של היסודות הארמיים בה תלויה, כמובן,
 בכשרונו של הפייטן ובשליטתו בעברית. אף על פי כן אין
 כל ספק שלשון זו, הראויה לכינוי בפני עצמה, "שומרונית",
 היא איבר מגופה של העברית, ענף מענפיה, ולא לשון לעצמה.
 עברית זו משמשת בעדת השומרונים מאז ועד ימינו, אלא
 שבדור האחרון היא נתונה להשפעה גוברת והולכת של
 העברית המדוברת במדינתנו. מן הסתם ילך ויתמעט מספר
 היודעים להשתמש בעברית זו בקרב השומרונים. דין הוא,
 שתתואר עברית זו תיאור מוסמך, יגולו מקורות יניקתה
 ויוערך הערכה נכונה מקום חוליה זו בשרשרת תולדותיה

של העברית, ארוכת הימים ומרובת החליפות.

כל עוד עברית-שומרונית משמשת בתפילה ובפיוט, אפשר לה להסתפק באוצר הלשון האצור בתורה ובמספר מטבעות לשון ארמיים הניתנים להעברה לעברית על נקלה. אף על פי כן גם בהם אתה מוצא חידושים לעומת המורשה הקדומה, ודבר מתמיה יותר הוא החידושים בהגיית מלים לעומת הגייתן בקריאת התורה. כנגד זה בחיבורים "חילוניים", כגון ספרי-הימים, לא היה באוצר המלים העברי של התורה כדי למלא את כל צורכי הכותב, והוא נזקק להרחבה. מאילו מקורות שאב המרחיב?

(א) מקור אחד גלוי הוא, והוא ספרותם הכתובה ארמית. בהערכת תרומתה של הארמית (ה"ארץ ישראלית", כמובן) לעברית השומרונית — והיא בלא ספק תרומה גדולה — יתא מן הראוי לעמוד במיוחד על מה שנמנעה העברית השומרונית לשאול מן הארמית והעדיפה מקור אחר או חידוש מתוכה.

(ב) עלינו להניח, שמקור אחר היה ספרות עברית (ביחוד תפילה ופיוט), שכתובה שומרונים קודם המאה הארבע-עשרה, גם בתקופת דיבורם הארמי, אלא שזו לא הגיעה לידינו בעינה: אבדה או שובצה בתוך היצירות של המאה הארבע-עשרה והמאות שלאחריה. אבל אפילו אבדה כליל קודם למאה הארבע-עשרה או לא הייתה כלל בנמצא, לא נסתם מקור זה, מקור הרציפות בשימוש העברית מימי קדם, כיוון שלא פסקה מסורת לימוד העברית מעולם, לימוד לצורכי המעשה יום יום, ולא לשם הבנת

התורה בלבד. ובלמוד העברית נשתמרו חטיבות לשון, שלא הגיעו לכלל ייצוג בספרות שלפנינו.

ג) בוודאי ראשון צורכי המעשה של יום יום האמורים לעיל היה הגנת אמונתם ומנהגייהם מפני קרוביהם ויריביהם הקשים: היהודים. דבר זה הזקיק את השומרונים לדעת את נוסח התורה של היהודים ולנתח את החילופים העקרוניים ולהתפלמס עמהם, וכך באו לעיון וללימוד של התנ"ך כולו ואף ללימוד העברית כצורתה אצל היהודים כדי לקרוא את חיבוריהם בענייני אמונות ודעות ובענייני ההלכה, הכתובים בלשון העברית. זהו אפוא המקור השלישי, וששאבו ממנו מרחיבי הלשון השומרונים את היסודות לעיצוב לשונם העברית.

לא כאן המקום להאריך בהוכחת הנחה זו, אלא דיי שאזכיר פרט אחד מעניין, שנקרה לי בזמן האחרון, והוא

1. אחת הראיות הבולטות ביותר היא כתב יד של פירוש לתורה, המכיל חלק מספר בראשית (בודליאנה, וסימנו Add. opp. 3086 P. 99). כתב יד זה כתוב ערבית, באות ערבית, ובו מובאים פסוקים מן ג"ך, אך הגיית המלים, במידה שהיא משתקפת מן הכתב הערבי, היא שומרנית. הגב' אילה ליונשטם, שחקרה כתב יד זה, גילתה שהוא פירוש קראי על התורה, שהולבש לבוש שומרוני, ונשרד אך בצורה זו (עי' הג"ל, "פירוש קראי לתורה בלבוש שומרוני", ספר זכרון ליצחק בן-צבי, ספונות ח, עמ' קסז—כד), וכן עי' בספרי "עברית וארמית נוסח שומרון" (להלן בר"ת: עואנ"ש) כרך א, עמ' 228, הערה 4, ושם עמ' 252, הערה 3.

מלמד על כלל גדול. בעייני בכתב־יד כתוב ערבית, שהעלה לפניי הכהן לוי בנו של אבישע בן פינחס, הכהן הגדול המנוח שבשכם, מן ה"דשת" (הגניזה), מצאתי בו דיון נרחב בעניין המושג "ריב" ושם נאמר (בערבית): דע... כי הריב יתייחס עליו הנציון². עדיין לא זוהה כתב־היד בוודאות, והוא כולל חיבור הלכי, שמן הסתם נתחבר זמן ניכר לפני המאה הארבע־עשרה. בחיבור המכוון לבירור הלכה למעשה נמצא דיון בשמות, הנרדפים לכאורה, "ריב" (מלשון המקרא) ו"נציון", וזה האחרון אינו ידוע לנו משום מקור שומרוני אחר, ובמילונינו הוא רשום כחידוש פייטני (יניי). שם מצאתי גם את הצירוף היהודי "בית דין".

אמרתי, שראשון צורכי המעשה הוא הצורך התיאולוגי. אך אין ספק, שצורך אחר היה חינוכי. הואיל והייתה מסורת לימוד העברית קיימת, היה הכרח לספק כלי חינוך ללימוד העברית. פרשת שיטת החינוך בקרב השומרונים צריכה עדיין לימוד ותיאור, ואני מקווה, כי מה שניזום בעניין זה, יישא פרי בזמן לא־רחוק. חומר מסוים ללימוד העברית ניתן למצוא במילונים השומרוניים, המכוונים אמנם ללשון התורה, אבל כוללים יסודות של הלשון המאוחרת. מרובה יותר החומר המשוקע באגרונים. כאן במיוחד יהא אפשר לעקוב אחר חדירת העברית של היהודים ושל העברית הנחיה לתוך עברית השומרונים, ודיי בדוגמה אחת הלקוחה מכתב־

2. אעלם אן אלריב קד ינסב מנה אלנציון. וראה הערה בסוף

המאמר (עמ' לב).

יד של אגרון, השמור במוזיאון הבריטי (מס' OR 10200).
כותבו אבישע בן פינחס הכהן הגדול הנ"ל, אך מסדרו הוא אב
סכוה אלסראוי³, ונראה שנסדר בסוף המאה הקודמת. וז"ל
(עמ' 94): "דודי (פלמוני) עזב את עולמי (צ"ל עולמו?) והלך
לארצות החיים הנצחיים בששה לחדש הזה והוא
צוה לפני מותו להיות אנכי פוקד לראש בית מסחר עד אשר
יגדלו הנערים יוצאי חלציו ועתה אדוני הנני אודיעך את
אלה שים תשים בטחונך⁴ בי כאשר בטחת באדוני דודי".

ב

להלן אני מפרסם שני טקסטים לדוגמה, איגרות
ופתגמים, וכוונתי לאשש בהם את ההנחות: ראשית — לא
פסקה הוראת הלשון העברית בקרב השומרונים בשכם לצורך
שימוש מעשי ו"חילוני" בעברית; ושנית — להוראת הלשון
ולחינוך הנוער נסתייעו השומרונים בספרות העברית של
היהודים, כמובן בהעלמת המקור ובעיבודו מצד העניין והלשון
לפי מה שהולם את צורכיהם.

הטקסט הראשון הוא שלושה טופסי איגרות, והם
לקוחים מעם האגרון המצורף למילון של אברהם בן מרחיב
צדקה, שנפטר בשנת 1928⁵. מילונו של אברהם בן מרחיב

3. עי' ספרי "עברית וארמית נוסח שומרון", כרך א, עמ'

מז—מז.

4. תן דעתך, שכאן הלשון "בטחון" משמש, ואילו בטופס

המכתב המובא להלן יש "רחצון", האופייני לשומרונים.

5. ראה עואנ"ש, כרך א, עמ' קיב, הערה 1.

מיוסד על מילונו של פינחס הכהן הגדול בן המאה הי"ד, אולם איני יודע, אם האגרון אף הוא מיוסד על חומר קדמון, או הוא כולו מעשה ידיו; בין כך ובין כך אגרונו שונה מן האגרון של אב סכיה הנ"ל באופי סגנונו. באגרונו של אב סכיה הלשון העברית "מלוטשת" ומכוונת לכללי הדקדוק של המקרא וממילא קרובה ללשון היהודים, ומסתבר היא מתכוונת אליה, ואילו האגרון של אברהם מרחיב הוא "שומרוני" מובהק בסגנונו. הלשון לעתים קשה מאוד, ואילולא התרגום הערבי שבצד כל איגרת עברית, לא היה אפשר להבין את כוונת הכותב בדיוק. האגרון פותח במלים: "אלין צלמות המכתבים דתבם⁶ אל האנש בימי חייו בעלמה", והוא כולל טופסי מכתבים מאב אל בנו, מבן אל אביו, מאם אל בנה, מבן אל אמו, ברכות וניחומים וכיוצא במה שצריך אדם לכתוב בימי חלדו.

גם סותרים שומרוניים הוצרכו, כמובן, לכתובה בענייני מסחר, ומפתיע שלשון ההתכתבות בינם לבין עצמם עברית היא. לפחות כך מוצע באגרון, ולא בלי אחיזה של ממש בחיים. לקמן נוסח האיגרות, וקודמת להן הכותרת הכללית. (בעמ' 335 של כתב־היד). בהודמנות זו אני אומר תודה לראש עדת השומרונים בחולון, מר יפת בנו של הסופר האמור, על שהואיל להשאיל לי את כתב־יד של המילון לעיוני.

בהעתקת האיגרות לא קיימתי את הפיסוק שבמקור.

6. ראה הערה לאיגרות, מס' 8.

במכתבות הסחרים ומה יתלא¹ בדברות הסחרות

מכתבות הסחרה

מכתב בבדא² מכון סחרי

לכבוד הרז³ הנכבד יטרנה אלה.

מבחר רחצוני⁴ על אלה. עתה זממתי על בדאת מכון סחרי
בזאת העיר לממכרות...⁵ והצמרות ומכל גוני הפסות⁶
החסידות⁷, ולקחתי מכון ברחב (האלמוני) איחל ממך תודיעני

1. כלומר : תלוי, כרוך.

2. "בדא" הוא לשון יצירה, בערבית משמעות בדא "התחלה",
ואילו בארמית הקדמונה של השומרונים בדא משמש במשמעות "יצירה",
ואמנם כונה פייטנם מרקה "בדואה (= יוצר, מייסד) דחכמתה" (עי'
עואנ"ש כרך ג, ספר ב', עמ' 15, וכרך ב', עמ' 499, הע' לש' 78). לעניין
"יצירה, חידוש" אתה מוצא בערבית את השורש בדע, ואפשר שנתלכדו
בשומרנית שני שרשים נבדלים מעיקרא.

3. "רז" הוא כאן שם תואר ומתרגם את התואר הערבי סרי
(מילולית "איש סוד").

4. כלומר : אחר בטחוני.

5. הניח מקום חלק, כי לא ידע להביע בעברית אלאקמשה
(= אריגים) הנמצאת בנוסח הערבי המקביל. מן הסתם קיווה למצוא
את המלה ולא מילא את המקום בלעז.

6. נראה שנגזרה התיבה מן (כתונת) פ ס י מ, והכוונה לדגמים
(או "דוגמאות") באריגים, ובנוסח הערבי יש שתי מלים לכך : אלאשכאל
(= הצורות), ואלאלואן (= והצבעים).

7. כמובן : גאות.

על מה יבם⁸. ובארשות⁹ אלה תעמי¹⁰ מה ישמח ענינך¹¹ והשלום.

מגיבו

לכבוד המתוקר אלה לחייו ישמר.

בטב שעה לקחתי מכתבך וצפרתי¹² שמיח במקראו. הודעתי בזממך בבדא מכון סחרי. איחל ממך בעת מבוא הסחורה

8. ז"א: צריך, ועל כך יעיד גם הנוסח הערבי י'זס. כבר בתרגום הערבי לתורה של השומרונים, שעריכתו המאוחרת חלה לא יאוחר מן המאה השלוש עשרה, אתה מוצא וילזמהא = ויבמה (דב' כה, ה), וכן ידוע התרגום של יבם מלתזם (ר' עונ"אש, כרך ב, עמ' 484, 485); מלמד שיש כאן מסורת קדומה הרואה בשורש יבם את "זיקת הייבום" עיקר, ובכגון זה אין להכריע, אם לדידהו יש במשמעות המובהקת של ייבום שבמסורתנו צמצום של מושג הזיקה, או שמא במשמעות מסורתם יש הרחבת "זיקת הייבום" על כל זיקה שהיא. על כל פנים ברי, שיש כאן שימוש קדמון בשורש יבם ולא חידוש-פרא של דורותינו, אע"פ שלכאורה אינו ידוע אלא ממקור מאוחר. וראה הערה בסוף המאמר (עמ' מז).

9. כלומר: ברצון.

10. השורש ארמי: חמה; כלומר: תראה.

11. "נין" בארמית השומרונים מביע: יצר, לב (עי' עואנ"ש,

כרך ב', עמ' 479, 499).

12. מילולית: ביליתי בוקר, והוא תרגום שאילה של אצחי

(וכן של אצבח) במשמעות "היה".

תודיעני על פסותה⁶ למען החזה¹³ אתה עד תשלח לי מה יגין¹⁴ ממנה ממכרו בזאת מדינתה. ואשול¹⁵ מיהוה יסגי לך חסדיו ויועילך מן מועילותה אדני.

מכתב לחקר על מכוון

מאהבי הנכבד לא חסרתי ממצאו¹⁶.
איחל מן איקרך תודיעני על טב מכוון יחפצו האנשים לקניאן הסחורה מן הגונות המתפחרה¹⁷. כי מבקשי¹⁸ שכרו. ומעזק¹⁹ בריחות²⁰ אלה אמלא יתו מן הפסות דיחפצו החפצים בקנאתה ומפליס²¹ חסר העכבה בענותך.

13. ז"א : אחזה.

14. המקבילה הערבית (מואפק) מלמדת, שפירוש המלה הוא :
מה שהוא מתאים, ה ג ו ן .

15. ז"א : ואשאל, והצורה רגילה בארמית של ארץ ישראל.

16. כלומר : אני מרגיש מציאותו, אפילו כשהוא נעדר ממנו,
והוא ע"ד הערבית.

17. כלומר : המפארה ; והכתיב בחי"ת (ההגייה באל"ף) נראה
לכוון אל פזר הערבי.

18. ז"א : מבוקשי.

19. כלומר : (אני) מתכוון, השורש הוא חזק, והוא משתמש
בו שימוש אחז, הרגיל בערבית לציין התחלה.

20. ז"א : ברצון, מקביל אל "רעות" בארמית היהודים.

21. כנראה : (אני) מצפה, רואה ; המקביל הערבי : ומתאמל.

הטקסט השני הוא פתגמים. הללו באים נספחים לכתב היד של המילון (תרג'מאן) לפינחס הכהן הגדול הנזכר, שהוא קניינו של בית הספרים הלאומי בירושלים. בדבר טיבו של כתב היד ותכולתו יעוין בספרי „עברית וארמית נוסח שומרון“, כרך א', עמ' קא—קב (כ"י ל). דינו וזכירה, כי העתיקו אב חסדה בן יעקב הכהן בשנת 1927. קשה לדעת, אם אב-חסדה הוא ש„חיבר“ את הפתגמים או שמא העתיקם ממקור אחר. יש טעמים לייחס את חיבור הפתגמים לו, אך אתה מוצא לפעמים בתרגום הערבי שלצד הפתגמים סטיות מן המקור העברי, שקשה לייחסן למחבר וקל יותר לייחסן למעתיק, ואין כאן המקום להאריך. כנגד זה ראוי להזכיר, שנודע אב חסדה כמחבר קובץ פתגמים, שפרסמו תיאודור גאסטר²², ואותם הפתגמים רובם ככולם הם תרגומים ועיבודים של פתגמים ערביים. הבאים להלן הם עיבוד של פתגמים, שכולם לקוחים מספר „משלי“.

מלת „מפלס“ באה בתרגום הארמי השומרוני, ועי' מה שכתבתי בעוואנ"ש, כרך ב, עמ' 615, הערה לש' 191. לעניין שימוש המלה בלשון המאוחרת אין חילוק, אם „מפלס“ מלה אמיתית היא במקורה, או שמא תולדה ט"ס, וע"ש.

22. ראה ספר היובל Studies and Essays in Honour of Abraham Neuman, Philadelphia 1962, עמ' 228—242. רבים מן הפתגמים הכתובים עברית-שומרונית לא זכיתי להבינם מפני לשונם הקשה. כתב-היד, הנמצא היום בספריית ג'ון ריילנד במנטשסטר (מספרו: 321 ; מגיין גאסטר: 2051), הוא מאוסף החכם משה גאסטר. בימי מלחמת העולם השנייה ניווק עד כדי כך, שלא הצלחתי לקרוא בו במקורו ולא

שני גורמים קבעו את העיבוד: (א) עריכת הפתגמים לפי סדר אל"ף-בי"ת. (ב) התאמתם למסורתם וללשונם של השומרונים. עימות העיבוד השומרוני למקור, יש בו ללמד, מה מן העברית נחשב לזר במסורת זו, שאין ראוי ללמדו לנער, וכיצד נתפסו מלים עבריות שונות שאינן בתורה למי שמסורת העברית שלו הם המקורות השומרונים²³.

בתצלום שבידי, ולא יכולתי אפוא להסתייע בתרגום (או במקור) הערבי של הפתגמים. תיאודור גאסטר פרסמו, כנראה, על פי ההעתק לכתב מרובע, שנעשה בעוד כה"י ניתן לקריאה, אלא שחוששני, כי נפלו שיבושים בשעת ההעברה מכלי לכלי.

23. הפתגמים מובאים בעמודים הסמוכים. בעמוד שמצד ימין בא הפתגם, ובמקביל לו בעמוד שמצד שמאל בא הפסוק מספר משלי בצירוף מראה מקום.

אלין מלים במוסר יפות בשפת קדשה על האות י

אתהזק² במוסר ולא תרף. שמרו כי הוא חייך.

אל תבא בארח רשעים. ולא תשיר³ בדרך רעים.

ארח צדיקים כאור³ א נגה. והולך ואור עד נכון היום⁴.

אפלה היא דרך רשעים. לא ידעו במה יכשלו.

אל תקרב אל פתח בית זרה. פן תתן לאחרים הודך ושנתך⁵ לאכורי.

את הרשע עונותיו ילכדנו. ובחבלי חטאתו יתמך.

אם ערבת לרעך. תקעת לזר כפיך.

אה⁶ עצל לך אל הנמילה⁷. ראה דרכיך ותכם.

אה⁶ עצל עד מתי תשכב. עד מתי⁸ תקום משנתך.

איש רשע אדם בלעיל. הלוך⁹ עקשות פה.

אידו פתאם יבוא איש רשע. פתאם ישבר ואין מרפא.

אביך בני שמר מצותיו. ולא תטש כבודת¹⁰ אמך.

אשה זונה בגללה יהי האיש צריך לככר לחם. ואשת האיש

תצוד ליקיר הנפש.

אשר¹¹ בחיקו יקח האיש. ובגדיו לא ישרפו.

איש ילך על הגחלים ורגליו לא תכוונוה.

אל אשת רעך לא תגע. כי לא ינקה כל הנגע בה.

אמר בני לחכמה אחותי אתי. ומדע¹² לבינה תקרא.

אם תלך אחרי זונה פתאם כשור אל הטבח יבא.

אני החכמה שכנתי בערמה. ודעת מזמות אמצא¹³.

אני החכמה שנאתי גאה וגאון. ודרך הרע ותהפכות הפה.

אני החכמה אדבר נגדכם שמעו. מפתח שפתים¹⁴ ישירים¹⁵.

— — — — —

החזק במוסר אל תרף, נצרה כי היא חייך (ד, יג)
בארח רשעים אל תבא ואל תאשר בדרך רעים (ד, יד)
וארח צדיקים כאור נגה הולך ואור עד נכון היום (ה, יח)
דרך רשעים כאפלה לא ידעו במה יכשלו (ה, יט)
ואל תקרב אל פתח ביתה פן תתן לאחרים הודך ושנתך לאכזרי (ה, ח—ט)
עוונותיו ילכדנו את הרשע ובחבלי חטאתו יתמך (ה, כב)
בני אם ערבת לרעך תקעת לזר כפיך (ו, א)
לך אל נמלה עצל ראה דרכיה וחכם (ו, ו)
עד מתי עצל תשכב מתי תקום משנתך (ו, ט)
אדם בליעל איש און הולך עקשות פה (ו, יב)
על כן פתאם יבוא אידו פתע ישכר ואין מרפא (ו, טו)
נצר בני מצות אביך ואל תטש תורת אמך (ו, כ)
בעד אשה זונה עד ככר לחם ואשת איש
נפש יקרה תצוד (ו, כו)
היחתה איש אש בחיקו ובגדיו לא תשרפנה (ו, כז)
אם יהלך איש על הגחלים ורגליו לא תכוונה (ו, כח)
כן הבא אל אשת רעהו, לא ינקה כל הנגע בה (ו, כט)
אמר לחכמה אחתי את ומדע לבינה תקרא (ז, ד)
הולך אחריה פתאם כשור אל טבח יבא (ז, כב)
אני חכמה שכנתי ערמה ודעת מזמות אמצא (ח, יב)
יראת ה' שנאת רע גאה וגאון ודרך רע ופי תהפכות שנאתי (ח, יג)
שמעו כי נגידיים אדבר ומפתח שפתי מישרים (ח, ו)

אני הבינה לי הגבורה. בי המלכים ימלכו והרוזנים ישפטו בצדק.
אני אהב המאהב. ומשחרי ימצאוני.
אתי העשר והכבוד. ההון עתק צדקה¹⁶.
ארח הצדיקה אלך. ובתוך שבי לות האמת.
אלהים שמני ראשית דרכו. מקדם פעלו מאז.
אשרי למן¹⁷ דרכי ישמרו. בנים שמעו לי.
אשרי לאדם שמע לי. לשקד על דלתי כל יום.
אם חכמת חכמת לך. ואם לצת לבדך תשא.
אשה כסילה מהמיה פתיות¹⁸. כי לא תדע מאום.
ארצות¹⁹ רשע לא יועילו. וצדקה תציל ממות.
אלהים לא ירעב נפש צדיק. ועשיר הרשעים יפל.
אויל שפתים ילבט²⁰ קרץ העין יתן עצבוך.
אויל שפתים ילבט²⁰. חכם הלב ישמר המצות.
אהבה תכסה כל הפשעים. השנאה תרבה הריב.
ארחתו לחיים שמור²¹ המוסר. ועזוב²¹ התוכחות תתע²².
אוילים²³ בחסר לב ימותו. שפתי הצדיק יריעו רבים²⁴.
אבן שלמה רצון יהוה. מוזני ממרא²⁵ תועבותו.
את צנועים חכמה כי בא זדון ויבא קלון.
אדם רשע תקותו תאבד ותקות בעלי העונים²⁶ תאבדה²⁷.

אני בינה לי גבורה בי מלכים ימלכו ורזנים יחוקקו צדק (ח, יד—טו)
אני אהבי אהב ומשחרי ימצאנני (ח, יז)
עשר וכבוד אתי הון עתק וצדקה (ח, יח)
בארח צדקה אהלך בתוך נתיבות משפט (ח, כא)
ה' קנני ראשית דרכו קדם מפעליו מאז (ח, כב)
ועתה בנים שמעו לי ואשרי דרכי ישמרו (ח, לב)
אשרי אדם שמע לי לשקד על דלתתי יום יום (ח, לד)
אם חכמת חכמת לך ולצת לבדך תשא (ט, יב)
אשת כסילות הומיה פתיות ובל ידעה מה (ט, יג)
לא יועילו אוצרות רשע וצדקה תציל ממות (י, ב)
לא ירעיב ה' נפש צדיק והות רשעים יהדף (י, ג)
קרץ עין יתן עצבת ואויל שפתים ילבט (י, י)
חכם לב יקח מצות ואויל שפתים ילבט (י, ח)
שנאה תערר מדנים ועל כל פשעים תכסה אהבה (י, יב)
ארח לחיים שומר מוסר ועזב תוכחת מתעה (י, יז)
שפתי צדיק ירעו רבים ואוילים בחסר לב ימותו (י, כא)
מאזני מרמה תועבת ה' ואבן שלמה רצונו (יא, א)
בא זדון ויבא קלון ואת צנועים חכמה (יא, ב)
במות אדם רשע תאבד תקוה ותוחלת אונים אבדה (יא, ז)

הערות לעמ' מ—מג

1. ייתכן שהושמטה אחר תיבה זו האות א, או שמא כיוון לסדר את כל הפתגמים לפי סדר א"ב.
2. ז"א : התחזק (ציחי).
3. כלומר : תשבח את וכו'. "אשר" במשמעות הליכה אינו בתורה.
4. מן התרגום הערבי מת'ל מלמד על הנדפס.
5. פירש : שנתך.
6. מלת קריאה המשמשת בפנייה.
7. מן התרגום הערבי אלחטאס נראה, שפירש : מילה. גזירה זו מן "מול", דרך הנפעל נמול, יש גם בעברית של התנאים, כגון "נמיגה" מן מוג ועוד.
8. "עד מתי" משמעו מתי, והשווה "למתי" (ש' מ, ה) במשמעות מתי.
9. משקל פעול הוא צורת בינוני שגורה בארמית של השומרונים.
10. ז"א : כיבוד.
11. קרוב לוודאי, שיש כאן ט"ס במקום א ש, אבל בתרגום הערבי כתוב אלר' !
12. מן ההתרגום הערבי (מעלס) יוצא הפירוש : מורה, מלומד ; וכן הובנה מלת חכמה = חכמה (מעלמה), ואף הניקוד רומז לכך. תרגום של "לבינה" ללנבאהא הוא בוודאי כתיב משובש של ללנבאהה = פיקחות, ערנות.

13. "ערמה" נתפרש החלטה תקיפה (חזט), "מזמות" — הבחנה (אלתמיז).

14. הלשון מחייבת, וכן מעיד התרגום הערבי (שפתי), שצריך להיות: שפתי.

15. נראה ש"ישרים" הוא כאן שם מופשט כמו "מישרים" (אינו נמצא בלשון התורה). מן התרגום הערבי מן אלאסתקאמה אפשר לכאורה להניח, שפירש מישרים "מן ישרים", אבל ראיה ברורה אין כאן.

16. פירש: השפע העתיק את הצדק (ממקומו), ובערבית: אלופר נקל אלעדל.

17. כלומר: למי.

18. פירש: התגעשותה פיתוי (היאגההא ערור).

19. מדוע שינה "אוצרות" ל"ארצות", לא ידעתי. על כל פנים התרגום הערבי אראצי מלמד על הנוסח "ארצות".

20. פירש יקולל (י'עו) והוא לשון ארמי "לוט", הנכתב בשומרונית לעתים בבי"ת, כי הגייתה של הוי"ו היא כשל הבי"ת.

21. צריך לפרשם בינונים (ר' הערה 9), אך בתרגום נקט המקור (חפט) לגבי "שמור", ובינוני (ותארך) לגבי "ועזוב".

22. "ותתע" בבר' כא, יד נהגה בשומרונית wtata, ונתפרשה המלה להיות גזורה מן השורש "תתע", אולי בהשפעת "כמתעתע" (בר' כז, יב), הנהגה kammitatta. לפי התרגום (תאיהא) נתפרש: תועה, נודד.

23. צ"ל: אוילים.

24. פירש: יריעו (בשמחה) הרבה.

25. אף על פי ש"מרמה" בא בתורה, שינה ל"ממרא", כלומר : איש ממרא. "ממרא" הוא תרגום שומרונים ארמי של "מורה" בדב' כא, יה, כ. בנוסח השומרונים לויק' יג, נא כתוב "ממראת" (תחת "ממארת"), ונתפרשה התיבה : ממרה.

26. כלומר : העונות.

27. מסתבר שיש כאן ט"ס תחת "אבדה", ונגררה התי"ו מן החלק הראשון. בערבית מתורגם "אובדת" (צאיעה).

תוספת

לעמ' לב, הע' 2 :

במשנה תורה להרמב"ם הלכות חובל ומזיק פ"ה ה"א יש הלשין "דרך נציון", והגיה המגיה בדפוס אמשטרדם תס"ב : בזיון, בסמכו את הגהתו על תוספתא ב"ק ט, א. ידידי מר' נ' ברגרין, שהואיל להעירנו על מקור הגהת בזיון, הודיעני (במכתבו אליי מיום י"ג בניסן תשכ"ו), כי מאחר שלפי תוכן ההלכה העיקר הוא בזיון "אע"פ שבפסוק א' כתוב כי יהיה ריב, ולמטה בפסוק יא כי ינצו, אין אני סבור שהיה כאן מקום להרמב"ם לנציון ומריבה". והנה נודעה השפעתו של הרמב"ם על מניין המצוות של השומרונים (עי' מנחם הרן, מניין המצוות להרמב"ם בפיוט השומרונים, "ארץ ישראל" ה, תשט"ז, עמ' 161 : א"ש הלקין, תרי"ג מצוות אצל השומרונים, ספר זיכרון ליי גולדציהר, ירושלים תשי"ח, עמ' 93). ועל כן קרוב להניח, שממקור זה נתגלגלה מלת נציון לחיבור שומרונים, שכל כולו עוסק בהלכות ובמצוות. ממילא ייתכן, שזו עדות עקיפין, קדמונית, לנוסח נציון במשנה התורה, ואין מקום להגיה.

בינתיים נזכרתי מקור קדום יותר, והוא פיוטו של עבד אל בן שלמה בן המאה הארבע עשרה (ר') „עברית אורמית נוסח שומרון“ ג, ספר ב', עמ' 21), וזה לשונו (באוצר הפיוטים והתפילות של קאולי, עמ' 528) :

ימספר המצוות שש מאות	ושלשה עשר בחשבך
עשה ולא תעשה	למען נסותך להטיבך ...
ומגון מה יתעבד בכל זבן	ברחקך וקרובך
ומגון מה הו יבם	לזעורך ורברבך
ומגון מה לא יבם	אלא דבא בצבא קרבך ...
ומגון מה הו לזכר יבם	מן רחמך לא דבכך
ימגון מה הו להנקבה	דבעבורה הנחש זנבך.

התרגום של יבם, מזתוס, מכוון להלכה השומרנית, שעל פיה לא אחי המת ממש מייבם, שהרי הוא אסור ביבמה מפני „ערות אשת אחיך“ (ויק' ית, טז), אלא בן למשפחה, ז"א אח במובן הרחב מייבם. אם כן, מתפרש יבם — ה ח י ב בייבום. ב„המליץ“ (ר') עואנ"ש כרך ב', עמ' 484 בא גם התרגום — בשם „יש אומרים“ (קיל) — סלף (= אחי הבעל). וראיתי בכתבי-יד של תרגום ערבי לשומרונים לפסוק דב' כה, ה את מלת סלפי כנגד יבמי. ומפני שידוע, שבנוסח המצוי של התרגום הערבי לתורה יש מתרגומו של רב סעדיה גאון — וראה אבו סעיד השומרני בן המאה השלוש עשרה להזהיר מפני מכשלת „תרגום הפיתומי מלומד היהודים ייסרהו האלוהים“ — ניתנה הרשות לפקפק בשומרונותו של התרגום סלף, ועדיין העניין צריך ליבון.

לפסקה 100, עמ' 100.